

УДК 82.0:113/119

**ЧАС / ХУДОЖНІЙ ЧАС:
ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІЮ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНА****Нонна КОПИСТЯНСЬКА***Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна 79000*

Поняття і терміни мають свою історію виникнення, розвитку категорій, їх функціональності. Тепер вже мають й історію їх вивчення та потребу в закономірному послідовному розвитку дослідження самих досліджень. У статті зроблено спробу розглянути спільне і відмінне у формуванні понять про «Час», появу і розвиток літературознавчого поняття, категорії і терміна «Художній час».

Ключові слова: час, художній час, простір, часопростір, хронотоп, часопросторова поетика.

Питання: «Що таке ЧАС?»¹, ставиться постійно і по-різному. Воно просте і водночас дуже складне. Людство настирливо шукає відповідь на нього, а воно залишається загадкою. Але саме розгадування цієї загадки приносить багато корисного і важливого.

Відповідь намагаються знайти представники різних наук у межах своїх специфічних наукових, професійних зацікавлень і потреб. У кожній науці виробляють свої концепції, поняття і категорії. Час досліджують у різних галузях фізики, природознавства, астрономії, археології і т. ін. Постійно множаться напрацювання і терміни. Величезне значення мають міждисциплінарні дослідження — індивідуальні та колективні [9].

Є суттєва відмінність у ставленні до понять про Час у філософії і в експериментальних науках (наприклад, у фізиці, біології та ін.). Тут поява нового відкриття, концепції одразу або після полеміки, вносить корективи в існуючі дефініції, а іноді їх відхиляє. Вони залишаються надбанням історії науки.

У філософії по-іншому. Тут усе зберігається. У певні періоди щось сприймають як вже застаріле і відкидають, різко заперечують. Причому це стосується переважно внеску найближчих попередників, бо відбувається відстоювання своєї думки як нової істини. Однак це не означає, що до всього напрацьованого раніше, не можна повернутись і через сто, і тисячу, і тисячі років. Зі зміною епох, політично-суспільних обставин, духовних запитів часто відкривається як актуальне те, що було відкинута або забуте, й те, що взагалі досі не було пізнане. А що стосується вже відомого, то

¹ Для чіткості порівнянь Час / художній час буду загальне поняття — Час писати з великої літери.

воно пізнається і сприймається по-новому. Такі повернення відбуваються постійно. Скільки разів у різний час зверталися філософи до Арістотеля, мислителів Сходу, Августина, Томи Аквінського і багатьох, багатьох інших, проводячи спостереження і розвиваючи власні ідеї.

Ще одне дуже цікаве явище спостерігається у пошуках відповіді на питання «Що таке ЧАС?». Не діють державні, національні, професійні кордони, думка вільно над ними ширяє. Поняття, категорії, терміни створюються окремо в різних науках та на основі їх поєднання. Відбувається — свідомо чи несвідомо — запозичення результатів цих пошуків, взаємообмін наукових концепцій як таких, що перейшли в широке користування, вклились у розвиток загальної думки.

Головним був ЧАС. Антична філософія багато займалася часом — і це зрозуміло — бо час є абстрактним поняттям, прямим об'єктом філософії. Простір можна сприймати візуально, акустично, на дотик, на смак, на запах, у нього можна втручатись, його можна змінювати. Простір став філософською категорією, коли через посередництво руху відкрито його зв'язок з часом. З цим пов'язують формування концепцій часу, зокрема динамічної, статичної, субстанційної, реляційної. Вони розглянуті в працях попередніх і сучасних дослідників. На думку одного з них — Ю. Молчанова [10], який цікаво зіставив розвиток часових понять у філософії та фізиці, динамічну концепцію часу найясніше сформулював Геракліт (VI ст. до н. е.). В основу її покладена ідея всезагальної змінності: «все тече», «все змінюється», «на того, хто входить в ту саму річку, течуть все нові і нові води», ніщо не повторюється. «Сонце — не тільки... нове кожний день, а й вічно й безперервно нове» [цит. за: 10, с. 9]. Тобто ідея Часу як змінності охоплює все, не тільки Землю, а й Космос.

Протилежною є статична концепція Парменіда (VI—V ст. до н. е.) і його послідовників, які заперечували змінність, вважаючи її ілюзією органів чуття. Згідно з цим ученням, істинне буття є вічним, воно перебуває поза часом, єдине, нерозкладне, досконале, нерухоме й незмінне [10, с. 11].

Субстанційну концепцію часу представили атомісти: Левкіпп (500—440 роки до н. е.) та Демокрит (460—370 роки до н. е.). Вона визнає існування у всесвіті як атомів, так і пустот (порожнього простору)². Вона надала часу дві функції, поєднуючи їх. З одного боку, час зумовлює рух атомів (вічність часу спричиняє вічність руху), з іншого — необмеженість часу зумовлює вічність і незмінність субстанції. І в цьому виявляється подвійна природа часу як умова і всезагальної мінливості і всезагального збереження [10, с. 12].

Реляційну концепцію часу сформулював Платон (428/7—348/7 роки до н. е.) і розвинули пізніше мислителі арабського Сходу. Ібн-Сіна (Авіценна) (980—1037) відповідно до цієї концепції часу вважав, що рух, простір і час нероздільні, що час сам собою, поза тілами, які рухаються, не існує [10, с. 32].

Чітку систему часу виробив, спираючись на своїх попередників, Августин Аврелій (354—430), якого вважають одним із перших творців середньовічного

² Під час читання сучасних творів дуже часто виникають асоціації з різними концепціями, наприклад, у мене склалось враження, що роман Крістофа Рансмайра «Останній світ» побудований саме на субстанційній концепції.

вчення про Час. Він надає особливої вагомості поняттю «тепер», розглядаючи його як основу уявлень про Час: «Я цілком усвідомлюю, що якби нічого не минало, то не було б минулого, і якби нічого не приходило, то не було б майбутнього, а якби нічого не було дійсно існуючого, то не було б і теперішнього часу. Але в чому полягає сутність перших двох часів, тобто минулого й майбутнього, коли минулого вже немає, а майбутнього ще немає? Що ж стосується теперішнього, то якби воно завжди залишалось теперішнім і ніколи не переходило з майбутнього в минуле, тоді б воно не було часом, а вічністю». Подальший хід думок Августина: «А якщо теперішнє залишається дійсним часом тільки за умови, що через нього проходить майбутнє і минуле, то як ми можемо приписати йому дійсну сутність, засновуючи її на тому, чого нема? Може, тільки з огляду на те, що воно постійно прямує до небуття, в кожному мить перестаючи існувати» [10, с. 31].

Августин стверджував, що там, де існують минуле й майбутнє, вони складають теперішнє: «Тому не можна говорити про минулий, теперішній і майбутній час — правильніше було б сказати “теперішнє минулого” і “теперішнє майбутнього”». Розрізняти їх можна через наявність різних психічних здатностей. «Так, для теперішнього предметів, які вже минули, є в нас пам'ять або спогади..., для теперішнього сьогочасних предметів є в нас бачення, спостереження, погляд, а для теперішнього майбутніх предметів є в нас очікування, сподівання, надія» [10, с. 32]. На думку Ю. Молчанова, Августин робить висновок, що плин часу є психологічною, а не фізичною реальністю [10, с. 32].

Філософське поняття часу, яке складалося в Європі під впливом античності, а також філософії Сходу, а потім формувалося протягом сторіч, зберегло, попри постійні зміни, певні ключові параметри.

Виникає група основних визначень, навколо яких зосереджені думки, гіпотези, концепції вчених різних галузей і часів. У нашу добу їх дуже багато, вони різні, у них безліч нюансів, однак, якщо уважно придивитися, то загалом обертається навколо цих давно визначених центрів:

Один з них — ЧАС—ВІЧНІСТЬ. Починаючи від неоплатоніків, відмінність часу і вічності визначалася тим, що час пов'язується з мінливістю, рухом, виміром, а Вічність — зі статикою, нерухомістю, незмінністю.

Другий — МИНУЛЕ—ТЕПЕРІШНЄ—МАЙБУТНЄ: вчора, сьогодні, завтра. Це категорії об'єктивні, але можуть мати суб'єктивне тлумачення. Саме вони є центральними і надалі у всіх пошуках відповіді на питання «Що таке ЧАС?»

Третій — ПАМ'ЯТЬ — є категорією об'єктивно-суб'єктивною і заслуговує окремої уваги. Арістотель вважав мить теперішнього межею між минулим і майбутнім, а зберегти цю мить має пам'ять. Без пам'яті не може бути ні минулого, ні сучасного, яке відразу переходить у минуле.

Питання про Час розширилося до проблеми часу і простору, додався ритм. Усе розглядають і окремо, і в єдності та взаємозалежності. Постійними є пошуки відповідних дефініцій і назв. До слова «час» додаються різні епітети, які визначають певні авторські концепції.

Наприклад, згідно з концепцією Поля Рікера — відомого представника філософської герменевтики — існує два уявлення про Час. Одне — це «час космічний»: всеохопний, що визначається великими циклами і цифрами, який людина хоче, але повністю не може собі уявити (напрошується асоціація з твору «Кайн»). Прагнення

заглянути у космічний час відкрив Дж. Байрон як рису, властиву вже першим людям. Його Каїн спочатку охоплений жагою знань, а потім пригнічений тим, що показав йому Люцифер).

Друге уявлення про Час — це «*час людський*». Саме в ньому можемо шукати і знаходити відповіді на багато питань.

За П. Рікером «існує як відмінність між “космічним” і “людським” часом, так і взаємозв’язок між ними» [цит. за: 9, с. 11—12]. Дослідник вбачає своє завдання в тому, щоб обґрунтувати роль людини як суб’єкта культурно-історичної творчості, в якій і завдяки якій відбувається зв’язок часів і основою якої є активна діяльність індивіда.

Тепер спробуємо поставити питання про ХУДОЖНІЙ ЧАС.

Художній час існує у мистецтві слова. А як в інших видах мистецтва? У музиці? Образотворчому мистецтві? Чим є для митців художній час? Відчуття і розуміння: Буття, Життя, Реальності, Самоствердження, Самовираження, Самозаперечення, Самовикриття? А може, Втеча від існуючого, Оберіг? Чи все разом? Кожен вид мистецтва: музика, живопис, графіка, архітектура тощо мають свої хронотопні можливості і свої обмеження.

Безперечно, від епохи до епохи у розвитку часопросторового мислення велику роль відіграють усі види мистецтва, однак, як зазначив Д. Ліхачов: «Література, більше ніж будь яке інше мистецтво, стає мистецтвом часу. Час є його об’єктом, суб’єктом і знаряддям зображення. Усвідомлення і відчуття руху і мінливості світу в багатообразних формах часу пронизує собою літературу» [8, с. 209—210].

Усе відбувається у часі і в просторі, проходить у певному ритмі. Людина — істота природна, отже, підпорядкована природним біоритмам, та як істота суспільна — ритмам соціально-історичного розвитку. Причому природні біоритми все більше руйнуються через підпорядкування суспільному часопростору. Цей процес став, на жаль, невідворотнім.

У художньому творі (як би це автори, наприклад, модерністи і постмодерністи, не приховували і не ускладнювали), також все відбувається у певному просторі (але це художній простір), у часі (і це художній час), проходить у якомусь ритмі (і це художній ритм). А зв’язки інші, ніж у реальному часі і просторі. Людина — істота духовна, крім зовнішнього — фізичного, суспільного часопростору, в неї є внутрішній — індивідуальний, складний, суперечливий, що перебуває із зовнішнім у непростому взаємозв’язку. Дуже актуальне в сучасній культурології є питання, яке ще у XVIII ст. чітко поставив Ж. Ж. Руссо: чи з соціально-історичним розвитком, цивілізацією ця духовність людини збільшується чи зменшується?

Продовжимо міркування про співвідношення Часу, поняття Часу та художнього часу і його поняття. В чому відмінність між Часом і художнім часом?

Час — первинний, споконвічний і нематеріальний. Художній час — вторинний. Він не існує як об’єктивна даність, незалежна від людських можливостей і бажань. Художній час створила людина — автор, особа чи колективний суб’єкт, на основі мімесису, тому він довго сприймався як просте відбиття, потім відтворення реального Часу або як вигадка, щось позареальне, а значить, і позачасове. Художній час існує матеріально, він зафіксований, записаний або збережений з передачею від покоління до покоління з Часу у суб’єктивну пам’ять.

Митці у своїх творіннях розкривають як частку власного світобачення своє розуміння і відчуття Часу (індивідуального і суспільного, почасти загального в цю епоху, у цьому середовищі) і створюють своєрідний *художній світ з художнім часом, простором і ритмом його плину*. Звернувшись до цього художнього світу, людина має можливість додавати до свого конкретного життєвого, інтелектуального, емоційного досвіду ще пізнання Часу через мистецтво і пізнання кожного разу нового авторського художнього часопростору.

Кожна епоха, кожний мистецький напрям, течія мають певну основу в розвитку філософії свого часу, і одночасно митці стають співтворцями цієї основи, нерідко і її зачинателями.

Філософія часу та її вияв у художньому слові, у працях з поетики і естетики формують єдність, творять шоразу іншу, але спільну систему. Усе це тривалий час функціонує у мистецтві передусім у межах *філософських* понять і категорій та продовжує так розвиватися і надалі. Але до певного часу.

І все-таки, коли саме виробляється поняття художнього часу, коли художній час стає категорією? До романтизму не було нагальної потреби розглядати художній час окремо від Часу, бо в самій творчості час зображувався на зразок його плину в людському житті: від народження до смерті в одному напрямі без можливостей повернення і повторення. Усе, що виходило за межі прямого відбиття реальності, вносили з релігійних учень, міфології, фольклору, магії, чаклунства. На цій основі розрізняли час фізичний і метафізичний, простір фізичний і простір метафізичний.

Однак поступово виявляється відмінність у характері сприйняття і дослідження Часу і художнього часу, навіть у визначеннях філософських наукових відгалужень. А чому та коли виникла потреба усвідомлювати цю відмінність і коли формується, «усамостійнюється» поняття, оформлюється категорія *художній час*? Як *літературознавче поняття* термін «художній час» міг з'явитися тільки після того, коли виник термін *література*. Відбувається це як наслідок загальних змін у часопросторовому мисленні.

Епоха романтизму ознаменувалася введенням низки термінів, серед них — «література» замість загальноживаного для всього красного письменства терміна «поезія». Перша французька революція радикально змінила ставлення до часу. Культурний переворот, «який відділив античну і середньовічну цивілізацію від цивілізації Нового часу, породив, зокрема, такий феномен суспільної свідомості, як соціально-гуманітарні науки» [7, с. 5—38]. Історизм художнього мислення і поява перших історій літератури Й. Добровського і Ф. Шлегеля³, націлили на часове, змінне, процесуальне створення і вивчення творів словесного мистецтва. Загальна філологія розчленовується на науки, які згодом отримують назви *мовознавство* і *літературознавство* з численними відгалуженнями і формуванням окремих та спільних шкіл. Фольклористику визнають окремою наукою. З філософії виділяється естетика⁴, і на її основі формується галузь літературознавства — теорія літератури.

³ Вважають, що термін «історія літератури» увів Ф. Шлегель. Він проголосив, що знання про мистецтво є його історією і що твір виростає з історії. Однак раніше, ніж у Ф. Шлегеля, словосполучення «історія мови», «історія літератури» трапляється у назві праці Й. Добровського «Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur» (1791, 1792).

⁴ Естетика була з античних часів відносно самостійною філософською дисципліною вивчення краси як основи мистецтва, загальних закономірностей і специфіки, вона розвивається в різних

Тому є підстава й поняття художнього часу виводити з епохи романтизму, коли спочатку в самих творах постає відмінність художнього часу від реального Часу, а пізніше відбувається і з'ясування, обґрунтування свободи оперування часом. Починається ера великого відкриття новацій у створенні художнього часопростору, а трохи пізніше і їх дослідження. У художньому часі як в історичному понятті також виробляються, оформлюються різні концепції, вони тісно пов'язані з генологією, тому що у кожного літературного роду, кожного жанру, жанрового різновиду є свої можливості.

Зокрема, романтики відкривають, у чому перевага фантастики над правдоподібним, адекватним реальному життю зображенням. Фантастика має більші можливості не залишатися в межах соціально-побутового зображення, а вільно ширяти, охоплюючи одночасно різні ступені сучасного і майбутнього. У фантастиці також ясніше виявляються концепції Часу і художнього часу в авторів, які поєднують діяльність митців і науковців. Як, наприклад, природознавець А. Шаміссо, географ і ботанік Ж. Верн, географічне відкриття якого у Часі було сенсацією в науці, а зображений світ майбутніх винаходів, які дуже швидко стали реальністю вже не художнього часу, а Часу, збагатили обидва ці поняття.

Філософські концепції минулого і сучасного не тільки використовуються в художній літературі, а й створюються саме тут, у творчості письменників-мислителів. Моделюючи художній час у своїх творах, митці часто формують поняття, цілі концепції Часу, художнього часу, як, наприклад, Томас Манн у творі «Чарівна гора», розробляють концепцію пам'яті, як Кріста Вольф у творі «Образи дитинства», чи А. Зегерс у нових типах складної ретроспекції, звернення до одночасності часу пам'яті у творі «Прогулянка мертвих дівчат» [6, с. 24—32].

Минуле, сучасне, майбутнє. Як ці головні, ключові поняття про Час намагаються збагнути і відтворити митці у художньому часі? І як те, що нероздільно існує в Часі, непомітно переходячи одне в одне, в художньому часі розділяється і отримує свою функціональність? І якщо так, трохи спрощено, подивитися з погляду генології: минуле належить історичним творам, сучасне — соціально-психологічним, майбутнє — науково-фантастичним, утопіям і антиутопіям. І всі три часи мають свій вихід зі **сучасного**. П. Б. Шеллі писав: поета називають пророком, бо він бачить майбутнє в теперішньому. Подібно афористично висловився Ф. Шлегель: «Історик — це пророк, звернений до минулого». І тут же про сучасне: «Митці через сучасність об'єднують світ минулого зі світом майбутнього» [цит. за: 4, с. 242]. Саме те, що вже існує, спонукає авторів звернутися до минулого або прикритися минулим, дає вихідні позиції для розуміння минулого, чи точніше сучасного через минуле, його оцінку, кут зору на минувшину в її проекції на теперішнє і можливу будучність. Сучасність окреслює звернення до майбутнього, вона породжує бажання надіятися на прийдешнє як на добро, яке покищо не існує, але могло б існувати, і викликає тривогу про те, яким страшним може бути близьке чи далеке майбутнє, якщо не змінити теперішнє. Причому чим більш віддалене майбутнє розглядається, тим більше воно виявляється для людства загалом у «часі можливого».

руслах, виробляючи свої правила, і у зв'язках з іншими науками, зокрема з психологією. Термін «естетика» з'явився в другій половині XVIII ст., його вперше вжив німецький філософ А. Г. Баумгартен у назві своєї двотомної праці «Aesthetica» (1750—1758).

Створюючи художній час, письменники додають певні штрихи до розуміння «Часу». Минуле, сучасне, майбутнє сприймається в понятті «Час» як три боки однієї дійсності, як плинне єдине. Але в художньому часі вони розділені, функціональність їх різна, навіть щодо естетичних категорій, основних рис напрямів. У художньому мисленні письменника надання переваги одній часовій площині розкриває не тільки індивідуальність, а й належність до певної естетичної системи, напряму.

Наприклад, Г. Веллс протестував проти того, що література перебуває в полоні минулого. «Чому чотири п'ятих сучасної літератури присвячено часам, які ніколи не повернуться, тоді як майбутнє рідко коли згадують?» [5, с. 9]. Він вважав, що від того, на що спрямований погляд письменника — минуле, сучасне, майбутнє — залежить те, «куди він прийде». Для тих, що дивляться в майбутнє, «світ уявляється однією величезною майстернею, а теперішнє не більше ніж матеріалом для майбутнього». Самого Г. Веллса ще в молодості дуже цікавило майбутнє, про що свідчить «Оповідь про XX вік» надрукована 1887 року, і незакінчений твір «Аргонавти хроносу». Через шість років з'явилася «Машина часу», і весь цей час, хоч і був відданий напруженій журналістській роботі, митець не відмовлявся від ідеї, яка його полонила, шукав різні варіанти її втілення.

Г. Веллс відкрив простір майбутнього не тільки в романі «Машина часу», а й у низці романів, статей, есе, лекцій. Він постійно працював над статтями з філософії, соціології, писав політичні трактати, роботи з біології, посібники, історичні та педагогічні твори. Він завершив цикл, початий «Машиною часу», у 1902 році, доповнив свої твори лекцією «Відкриття майбутнього», в якій сформулював теоретичні, художні, філософські, соціальні, економічні, політичні, науково-природознавчі позиції. Тому цей цикл — не тільки велике досягнення, відкриття нових обріїв у літературі, а й — завдяки цим міждисциплінарним поєднанням — крок у науковому розвитку, духовності людства. У своїх фантастичних романах Г. Веллс свідомо ставив собі за мету вирішувати соціальні, моральні, культурні питання не через долі окремих людей, представників суспільних верств, а через передбачення руху історії, долі цілого людства, поділеного на ці верстви, катаклізмів, грандіозних потрясень і не менш страшного неминучого поступового виродження. Така фантастика не має на меті розважати, чи полоскотати нерви, вона звучить як пересторога, змушує замислитись і діяти.

Цікавою є також особлива здатність митців інтуїтивно приходити до певних відкриттів, часом навіть випереджаючи науковців. Г. Веллс відкрив у своєму романі відносність плину Часу раніше від теорії відносності фізика А. Ейнштейна. Його мандрівник у часі був відсутнім у своєму домі 3 години, а за той час у 802 701 році пробув 8 днів «сьогодні о четвертій годині вдень, я був у своїй лабораторії, і від того часу... за три години я прожив вісім днів... таких днів ніхто ще ніколи не переживав» [2, с. 47]. Відбита швидкість змін, суб'єктивне сприйняття часу, яке відмінне від об'єктивного: «Я глянув на годинника. Мені здавалося, що тільки секунду тому він показував одну чи дві хвилини на одинадцяті. Тепер стрілка показувала пів на четверту» [2, с. 49].

Твори Г. Веллса мали велике значення для сучасної йому літератури і розширили горизонт художнього майбутнього. У своїй насиченій науковою інформацією статті «“Машина часу” в розвитку сучасної фантастики» [11, с. 80—88] А. Нямцу показав, яке велике і різнобарвне поле відкрилося для авторів та читачів після появи подібних творів.

Художній час для автора — це, як відомо, частина створеного ним художнього світу, менша чи більша адекватність його реальному часу, що залежить від епохи, естетики мистецького напрямку, жанру, індивідуальності автора. *Об'єктивно* існує і час і простір, але людина сприймає його суб'єктивно та моделює суб'єктивно, виявляючи свою творчу особистість, свої життєві принципи, смаки, інтереси. І в кожній людині — своя пам'ять як суб'єктивна категорія.

Відразу виникає і третя ланка — це дослідники Часу і художнього часу.

Філософське дослідження Часу уможливило. Дослідження художнього часу уможливило і предметне. Воно відрізняється від вивчення Часу вже тим, що проводиться на реально існуючому матеріалі, зафіксованому в стані відносної статичності, до якого можна звертатись ікс разів протягом віків і тисячоліть. Представник романтичної естетики Ф. Шеллінг висунув ідею, що мистецький твір є «організмом» і як такий уподібнюється природі та продовжує відкривати людям свій все новий і несподіваний внутрішній зміст, хоча сам творець не усвідомлював і тисячної долі його можливих тлумачень [4, с. 241]. У ХХ ст. відкривається нова ера вивчення історії досліджень, наукових досягнень та експериментів. Формуються і різні визначення поняття *художній час*. Одне з них дав у 60—70-х роках ХХ ст. Д. Лихачов про час як художній чинник літератури: *«Художній час — це не погляд на проблему часу, а сам час, як він відтворюється і зображується в художньому творі»*. І далі: *«Художній час — явище самої художньої тканини літературного твору, що підпорядковує своїм художнім завданням і граматичний час, і філософське його розуміння письменником»* [8, с. 210, 211]. Це визначення і досі є стимулятором дальших пошуків учених.

Отже, художній час у творі — це те, що належить авторові. Художній час у рецепції — це те, що належить читачеві. Для реципієнта — це час, який пізнається з художніх творів і в якому він сам продовжує творити, розширює час і простір. Художній часопростір у дослідженнях — це третє, четверте, п'яте, те, що належить науці, загальній культурі. І все це історичні поняття, відмінність яких від просто Часу все глибше усвідомлена.

Для розуміння естетичної природи словесного мистецтва важливим є і проникнення у таємниці поетики самого художнього часу в творах, окремих явищах, і дослідження концепцій часу. Те, про що тепер йдеться як про «художній час», є тільки загальним поняттям і загальним терміном, що конкретизується у великій кількості варіантів. Тому на порядку дня постало вивчення історії розвитку цього відносно нового літературознавчого відгалуження. А в ньому особливе місце посів термін ХРОНОТОП.

У створенні терміну «хронотоп» продемонстровано міждисциплінарний підхід наукової естафети. На це звернув увагу Ф. Федоров у своїй докладній і в багатьох аспектах новаторській праці «Романтичний художній світ: простір і час» [12, с. 12—13], розкриваючи поступовість деяких моментів творення терміну. Володимир Іванович Вернадський (1863—1945), видатний природознавець, основоположник генетичної мінералогії, геохімії, біогеохімії, радіології, розвинув «поняття про ноосферу, введене французькими вченими Едуардом Леруа (1870—1954) і Тейяром де Шарденом (1881—1953) в 1927 р.» і подав його «як якісно нову форму організованості, що виникає при взаємодії природи і суспільства» [цит. за: 9, с. 130]. Саме це відкриття, яке В. Вернадський зробив не тільки як учений-натураліст, але й як мислитель-філософ, та розгляд проблеми сутності життя і співвідношення живої і неживої матерії спонукали вченого у низці робіт,

які, на жаль, не були друковані і визнані за його життя, неодноразово порушувати питання «Що таке Час?» і який зв'язок існує між часом і простором. Він поєднав в одну категорію **час-простір**, бо вважав, що: «*простір* — час не є стаціонарно-абстрактною побудовою чи явищем. В ньому є вчора — сьогодні — завтра. Воно цим вчора — сьогодні — завтра всеохопно пройняте» [цит. за: 9, с. 134].

Олексій Олексійович Ухтомський (1875—1942), видатний фізіолог, займався ще іншими науками, зокрема опрацював принцип доміанти в пізнанні світу людиною. А оскільки вчений був великим знавцем філософії, літератури, музики, образотворчого мистецтва, талановитим художником, він вважав, що саме мистецтво відіграє важливу роль у дослідженні людини.

О. Ухтомський уже ввів термін «хронотоп» і писав: «...У чому я бачу надзвичайний набуток для людської думки в такому точному й водночас яскраво конкретному понятті, як “хронотоп”, котре прийшло на зміну старим абстрагованостям “часу” і “простору”. З погляду хронотопу, існують уже не абстраговані *точки*, а живі й невитравні з буття *події*; ті залежності (функції), якими ми виражаємо закони буття, вже не абстраговані криві лінії у просторі, а “світові лінії”, котрими пов’язуються давноминулі події з подіями цієї миті, а через них — з подіями майбутнього, що зникає в далечині» [цит. за: 12, с. 12—13].

М. Бахтін термін О. Ухтомського застосував до художнього світу і ввів у літературознавство: «Суттєвий взаємозв’язок часових і просторових відносин, котрі є художньо засвоєні в літературі, ми будемо називати *х р о н о т о п о м*» [1, с. 234].

Тепер може видаватися, що нічого особливого не відбулося: з’явився новий термін «хронотоп», влучний, зручний, лаконічний і у всіх мовах не вимагає перекладу. Але насправді — це була поява нового напрямку досліджень, оскільки термін містить у собі розуміння взаємозв’язку — методика встановлення зв’язків для осмислення цілості є основою в системі М. Бахтіна. «У літературно-художньому хронотопі, — зазначав учений, — наявне злиття просторових і часових прикмет в осмисленому і конкретному цілому» [1, с. 235].

У тому, що ми тепер називаємо «художній час», відбуваються постійні зміни, причому вони є не плавними, а стрибкоподібними, стрибки в творчості, стрибки в дослідженні творчості. Можемо виділити такі складові у формуванні поняття «художній час»: загальні наукові досягнення, філософські вчення, творчість митців, філологічні дослідження.

Вироблення поняття ЧАС, художнє сприйняття часу і дослідження художнього часу розвиваються паралельно, але не є тотожними, належать до різних рівнів.

Хоча мистецтво слова дуже тісно пов’язане з усім, що існує в науці, культурі, цивілізації, і трагічно залежне від соціально-історичних подій і умов, воно відкриває створенням художнього часопростору свої шляхи дослідження світу і пошуків істини. «Категорія часу має усе більше й більше значення у сучасному розумінні світу і в сучасному відбитті цього світу в мистецтві» [4, с. 209].

1. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. — М., 1975.

2. *Веллс Г.* Машина часу. Науково-фантастичні романи / Пер. з англ. М. Іванова і В. Паламарчука, передм. та прим. Т. Денисової. — Харків, 2003.
3. *Вернадский В.* Из рукописного наследия // Вопросы философии. — 1966. — № 12. — С. 101—112.
4. *Гачев Г.* Развитие образного сознания в литературе // Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Образ, метод, характер. — М., 1962. — С. 186—311.
5. *Кагарлицкий Ю.* Великий фантаст // Уэллс Г. Машина времени; Остров доктора Моро; Человек-невидимка; Война миров. — М, 1972. — С. 5—24.
6. *Копилянська Н.* Часопростір пам'яті у творі Анни Зегерс «Прогулянка мертвих дівчат» // Питання літературознавства. — Чернівці, 2006. — Вип. 72. — С. 24—32.
7. *Косиков Г.* Зарубежное литературоведение и теоретические проблемы науки о литературе // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX—XX вв. Трактаты, статьи, эссе. — М., — 1987. — С. 5—38.
8. *Лихачов Д.* Поэтика древнерусской литературы. Изд. 3-е. — М., 1979.
9. *Любинская Л., Лепилин С.* Философские проблемы времени в контексте междисциплинарных исследований. — М., 2002. — 304 с.
10. *Молчанов Ю.* Четыре концепции времени в философии и физике. — М., 1977.
11. *Няму А.* «Машина часу» у розвитку сучасної фантастики // Іноземна філологія. — 2003. — Вип. 114. — С. 80—88.
12. *Федоров Ф.* Романтический художественный мир: пространство и время. — Рига, 1988.

**TIME / FICTIONAL TIME:
TO THE PROBLEM OF THE CONCEPT AND TERM HISTORY**

Nonna KOPYSTIANSKA

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Univerzitet'ska St., Lviv, Ukraine 79000*

Concepts and terms have their own history of appearance, of their functioning and development of categories. They have the history of their studies but in turn the researches devoted to these problems also need regular and consistent studying. This paper represents an attempt to consider some common and different features in the formation of the notions of “Time”, to regard such problems as the appearance and the development of literary concept, category and term “fictional time”.

Key words: time, fictional time, space, spacetime, chronotope, spacetime poetics.

**ВРЕМЯ / ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВРЕМЯ:
К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИИ ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНА**

Нонна КОПЫСТЯНСКАЯ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, Украина 79000*

Понятия и термины имеют свою историю возникновения, развития категорий, их функциональности. Теперь уже историю имеет также их изучение и потребность в закономерном последовательном изучении собственно исследований. В статье предпринята попытка рассмотреть общее и отличное в формировании понятий о «Времени», появление и развитие литературоведческого понятия, категории и термина «Художественное время».

Ключевые слова: время, художественное время, пространство, времяпространство, хронотоп, времяпространственная поэтика.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2007

Прийнята до друку 05.05.2008

